

הוועדה הקבועה של מל"ג-ות"ת למדעי הרוח

דו"ח מצב מדעי הרוח בישראל — 2016

מחקר וכתיבה: ד"ר יוכי פישר וד"ר אדם קליין אורון, מכון ון ליר בירושלים

הוועדה הקבועה של מל"ג-ות"ת למדעי הרוח:

יו"ר – פרופ' מלכה רפפורט חובב

פרופ' לאה במ

פרופ' אורציון ברתנא

פרופ' מחמוד גנאים

פרופ' אורה לימור

פרופ' גבריאל מוצקין

פרופ' דניאל סטטמן

פרופ' שמואל פיינר

ד"ר אשר רגן

פרופ' אביגדור שנאן

צוות היגוי דו"ח מדעי הרוח:

פרופ' גבריאל מוצקין

פרופ' דניאל סטטמן

פרופ' שמואל פיינר

ד"ר יוכי פישר

ד"ר אדם קלין אורון

ד"ר אשר רגן

פרופ' מלכה רפפורט חובב

עיבוד נתונים:

מתן אפיק

יוני אריה

הדו"ח המוגש כאן הוא פרי יזמה של הוועדה הקבועה של מל"ג-ות"ת למדעי הרוח, שתפקידה לפקח על כלל היזמות של מל"ג-ות"ת בתחום מדעי הרוח ולייעץ בהתוויית מדיניות אשר תקדם את התחום ותבטיח את שגשוגו. כבר בראשית דרכה נוכחה הוועדה לדעת שבתחום מדעי הרוח חסר מסד נתונים מקיף ועדכני שניתן לקבל ממנו תמונה ברורה על מצבם של מדעי הרוח, ושעל בסיסו ניתן לקבוע מדיניות ולהמליץ על דרכי פעולה.

הדו"ח משקף את עמדת הוועדה, שדרושה ראייה כוללת של התחום ולא ניתן להבטיח איתנות בת-קיימה למדעי הרוח בהשכלה הגבוהה במנותק מהנעשה בזירות אחרות. לכן, הדו"ח כולל נתונים על מדעי הרוח בהשכלה הגבוהה בהוראה ובמחקר – כולל במכללות האקדמיות ובמכללות להוראה – בחינוך העל-יסודי ובזירה הציבורית. הדו"ח מבוסס על נתונים קיימים בשילוב כמה עיבודים חדשים שנעשו בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, במשרד החינוך ובמועצה להשכלה גבוהה, וכן על נתונים שנאספו מהאוניברסיטאות.

מטרת יזמה זו אינה רק להעמיד לרשות קובעי מדיניות נתונים חיוניים עדכניים, אלא גם להצביע על מגמות לאורך זמן ולהציג השוואות לתחומי דעת אחרים ולמגמות דומות בעולם. מלאכת איסוף הנתונים מרובה, ואנו נמצאים רק בראשית הדרך. אנו תקווה שדו"ח זה יהיה הראשון מבין דו"חות תקופתיים שירחיבו את היקף הנתונים הכלולים בהם, בייחוד בכל הקשור לזירה הציבורית, כולל מוסדות תרבות ונתונים בתחום התעסוקה, וכן בהשוואה לממצאים בין-לאומיים בכל התחומים. חשוב לציין שאין בנתונים אלו הסברים לתופעות המתועדות, אין בהם המלצות לפעולה ואין בדו"ח נקיטת עמדה בנוגע למסקנות המתבקשות הנובעות מהממצאים.

תודתנו נתונה לצוות המסור המופקד על מלאכת איסוף הנתונים, עיבודם, ניתוחם והצגתם: ד"ר יוכי פישר וד"ר אדם קליין אורון ממכון ון ליר בירושלים. תודה לפרופסור גבריאל מוצקין, ראש מכון ון ליר בירושלים, על תמיכתו והסכמתו להפנות ממשאבי המכון להכנת הדו"ח. תודה מקרב לב לד"ר אשר רגן מיד הנדיב, אשר סייע בכל היבט של הפקת דו"ח זה. ברצוננו להודות גם למתן אפיק וליוני אריה על עבודה מקצועית וחרוצה בעיבוד הנתונים.

תודה רבה לדוד מעגן, לדוד לנדאו ולעדנאן מנסור מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לנחום בלס ממרכז טאוב, לישראל רסולי ממשרד החינוך ולארי סטון, ממונה תחום סגל ותפוקות מחקר במועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ולתקצוב. תודה מיוחדת למיכל אופיר, מרכזת תחום תכנון ומידע במועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ולתקצוב, על מחשבה משותפת ועבודה מסורה. ברצוננו להודות גם לשותפינו במוסדות להשכלה גבוהה על שיתוף הפעולה באיסוף נתונים בתוך המוסדות: תודה בעיקר לפרופ' דרור ורמן ולרחל פנחסי מהאוניברסיטה העברית, לרקפת אקרמן מאוניברסיטת תל אביב, לפרופ' סילביה אדלר מאוניברסיטת בר-אילן, לשרון אורנשטיין-שחק מאוניברסיטת חיפה, לרחל דמרי מאוניברסיטת בן-גוריון ולנאוה סגל-ליכטנשטיין מאוניברסיטה הפתוחה – ולכל מי שסייעו בידם.

אנו אסירי תודה לקרן יד הנדיב, לוועד ראשי האוניברסיטאות ולמכון ון ליר בירושלים, על התמיכה הכספית בהכנת הדו"ח. תקוותינו שדו"ח זה יתרום לאיכות השיח של קהיליית קובעי מדיניות במדעי הרוח וליכולתה לערוך דיוני עומק על מצבם וחיוניותם של מדעי הרוח בארץ.

פרופסור מלכה רפפורט חובב,

יו"ר הוועדה הקבועה של מל"ג-ות"ת למדעי הרוח

פריחתם של מדעי הרוח היא נכס חיוני לחברה הישראלית. קיומם של חיים אזרחיים ותרבותיים תוססים דורש ציבור משכיל בעל אופקי תרבות רחבים והיכרות מעמיקה עם ההיסטוריה והזהות הלאומית לצד היכרות עם שפות ותרבויות זרות. בכל שנה בוגרי הפקולטות למדעי הרוח, שלמדו ספרות, אמנות, היסטוריה, מוזיקה, פילוסופיה ותחומי דעת נוספים, מעשירים את חיי החברה בישראל בדרכים שונות בתור יוצרים, חוקרים, מורים, אנשי עסקים, עובדים במגזר הציבורי וצרכני תרבות. אזרחים בעלי השכלה רחבה חיוניים לחברה לשם ניהול דיון ציבורי מעמיק על אודות האתגרים החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים הניצבים בפנינו. השכלה כזו נרכשת בלימודי הרוח בבתי הספר ובפקולטות למדעי הרוח. המחקר בתחום מדעי הרוח מרתק, חדשני ומעורר השראה, וההוראה בתחום זה פותחת אפיקים חדשים לכלל אוכלוסיית הסטודנטים. השילוב בין טכנולוגיות חדשות העומדות לרשות החוקרים ובין נקודות מבט חדשות על שאלות קלאסיות פותח אופקים חדשניים למחקר תוסס, חיוני ורלוונטי לחינוך.

אחד מיעדי תכנית החומש המתגבשת על ידי ות"ת הוא קידוםם והבטחת המשך שגשוגם של המחקר וההוראה במדעי הרוח בהשכלה הגבוהה בד בבד עם הנגשתם לציבורים גדולים והולכים והעמקת תרומתם למרחב הציבורי בישראל. ועדת ההיגוי הקבועה של מל"ג-ות"ת, שהוקמה ב-2014, מופקדת על קידום שיח מתמיד בין הגורמים העוסקים בקידום מדעי הרוח על היבטיהם השונים בהשכלה הגבוהה בארץ וכן על המלצות לדרכי פעולה. לשם כך החליטה הוועדה להכין דו"ח ראשון מסוגו על מצבם של מדעי הרוח בארץ – באוניברסיטאות, במכללות, במערכת החינוך ובמרחב הציבורי.

אחת התובנות המרכזיות של הוועדה היא שהמחקר וההוראה בתחום מדעי הרוח משפיעים על תחומים נרחבים של החיים במדינת ישראל, ומנגד, מושפעים ממגמות תרבותיות וחינוכיות. כמו כן, הם קשורים קשר הדוק לפעילות תרבותית הנסמכת על קיומו של קהל משכיל, ונראה כי שיפור ארוך טווח במעמדן של מדעי הרוח בארץ יוכל לבוא רק עם פעילות מתואמת של קהילת מדעי הרוח במובנה הרחב ביותר – מוסדות חינוך ותרבות, גופי תקשורת, הוצאות לאור והמגזר הציבורי והעסקי. הדו"ח מכיל נתונים הנוגעים לכלל הגורמים האלה ואמור לעזור בגיבוש קהילה המנהלת דיונים רבי-חשיבות על סמך בסיס נתונים רחב אל מול האתגרים הניצבים לפתחו של תחום זה.

פרופסור יפה זילברשץ,

יו"ר הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) שליד המועצה להשכלה גבוהה

חינוך

פרק זה עוסק במצבם של לימודי הרוח בבתי הספר התיכונים בישראל. מוצגים בו נתונים הן לגבי המורים שמלמדים את מקצועות הרוח בתיכונים, הן בנוגע לשעות ההוראה והן לגבי התלמידים הנבחרים בבחינות הבגרות במדעי הרוח.

לגבי המורים, נבדקו נתונים בנוגע להכשרת המורים למקצועות מדעי הרוח, למאפייני המורים בפועל ולשעות ההוראה של מקצועות מדעי הרוח בתיכונים. לגבי התלמידים, נבדקו בעיקר בחינות הבגרות המורחבות במקצועות השייכים למדעי הרוח.

ההגדרה של משרד החינוך למדעי הרוח היא הגדרה רחבה. לצורך ניתוח מדויק של מצב מדעי הרוח בבתי הספר התיכונים והצבעה על מגמות שונות בתוך התחום עצמו, נערכה בדו"ח זה לראשונה חלוקה של לימודי מדעי הרוח לארבעה תחומים: תחומי הליבה של מדעי הרוח (היסטוריה, ספרות וכד'), שפה, אמנויות ויהדות. רשימת המקצועות השונים הנכללים בכל תחום מופיעה בהמשך (ראו: תרשימים

הכשרת מורים למדעי הרוח והשתלבותם בהוראה

במערכת החינוך הישראלית, ההכשרה להוראה נעשית בעיקר במכללות לחינוך, במסלולי הסבת אקדמאים במכללות לחינוך ובלימודים לתעודת הוראה באוניברסיטאות. השוואה בין מגוון המסלולים להכשרת מורים במדעי הרוח מראה שהמסלול המרכזי להכשרה היה ונשאר המסלול של המכללות לחינוך. עם זאת, לאורך השנים חל גידול במסלולי הסבת האקדמאים להוראת מדעי הרוח הנלמדים במכללות אלו. מנגד, חלה ירידה ניכרת במספר מקבלי תעודות להוראת מדעי הרוח באוניברסיטאות (תרשים 1).

הכשרת מורים בתחומי הליבה של מדעי הרוח הולכת וגדלה במובהק יותר ויותר במכללות לחינוך (גידול של 74% בין 2004–2012), ופחות באוניברסיטאות (ירידה של 40% באותן השנים). במילים אחרות, האוניברסיטאות אינן משמשות כזירה המרכזית להכשרת מורים למדעי הרוח. הירידה בהכשרת מורים באוניברסיטאות חלה בכל תחומי מדעי הרוח (תרשים 4), ובעיקר בתחומי הליבה של מדעי הרוח (ירידה של 49%) והשפה (48%).

לעומת הירידה בהכשרת מורים למדעי הרוח באוניברסיטאות, מסלול הסבת אקדמאים להוראת מדעי הרוח במכללות לחינוך נמצא במגמת גידול מובהקת (120% באותן השנים). רוב האקדמאים שעשו הסבה להוראת מקצועות הרוח התמקדו בתחומי השפה, אך כל ארבעת התחומים נמצאים במגמת גידול (תרשים 3).

בלימודים רגילים לתואר במכללות לחינוך, שכאמור, בהן נעשית רוב ההכשרה, ניכרת מגמת עלייה חדה בתחומי ליבת מדעי הרוח (108%) והאמנויות (315%) ועלייה ניכרת חלה גם בתחומי היהדות (48%), אך בתחומי השפה (1%) אין שינוי ניכר (תרשים 2).

לא כל מי שהוכשר להוראה באחד המסלולים אכן השתלב בפועל בהוראה במערכת החינוך (תרשים 5). ואולם כאן ניכרת מגמה הפוכה למגמה שצוינה לעיל: שיעור המשתלבים בהוראה במדעי הרוח מבין בוגרי המכללות ומסלולי הסבת האקדמאים יציב, ואילו שיעור המשתלבים בהוראה מבין מקבלי תעודות הוראה במדעי הרוח באוניברסיטאות נמצא דווקא בעלייה מתמדת (תרשים 6). ייתכן שמגמה זו מקורה בתכניות לימוד מיוחדות, שבין השאר, מעניקות תעודת הוראה באוניברסיטאות (דוגמת תכנית "רביבים" באוניברסיטה העברית).

הוראת מדעי הרוח בתיכונים

בחינת שעות ההוראה המוקדשות למדעי הרוח באופן כללי (תרשים 10), בלי חלוקה לארבעת התחומים, מעלה כי הן מהוות כמעט מחצית מכלל שעות ההוראה בתיכונים, יחס שנשמר לאורך השנים. שיעור השינוי (באחוזים) בכמות שעות ההוראה בכלל תחומי מדעי הרוח בין 2014–2005 היה 13%, מעט יותר משיעור השינוי בכמות שעות ההוראה בתיכונים בכלל, שעמד על 8% (תרשים 13). עם זאת, בחינה של ארבעת התחומים השונים חושפת פערים גדולים בין הוראת השפות והאמנויות ובין הוראת מקצועות הליבה: שיעור הגידול בשעות הוראת שפות עמד על 24% ובשעות הוראת אמנויות על 32%, ואילו השינוי בשיעור שעות הוראת מקצועות הליבה במדעי הרוח היה דווקא שלילי: 5%-. כלומר, בעשור האחרון, מספר השעות המוקדשות להוראת מקצועות הליבה במדעי הרוח קטן במידה ניכרת.

מספר המורים למדעי הרוח גדל מאוד בעשור האחרון (גידול של 40%, תרשים 15). הגידול הניכר ביותר הוא במורי השפות (44%), היהדות (56%) ובעיקר האמנויות (60%). לעומת זאת, הגידול בשיעור המורים במקצועות הליבה במדעי הרוח עומד על 15%, גידול זה לגידול הכולל בשיעור המורים בתיכונים. לשם השוואה, במקצועות שאינם בתחום מדעי הרוח דווקא חלה ירידה של 16% בשיעור המורים באותן השנים.

בחינוך הממלכתי-ערבי גדל בהתמדה שיעור המורים למדעי הרוח (תרשים 16): בשנת 2004 עמד שיעורם על כ-15% מכלל המורים במערכת החינוך, ואילו בשנת 2014 על כ-21% מכלל המורים במערכת. גידול זה משתקף פחות בהוראת מקצועות הליבה במדעי הרוח (16.7% ב-2004, 17.7% ב-2014), אך הוא גדול במיוחד בהוראת השפות (תרשים 17), שם עמד שיעור המורים בחינוך הממלכתי-ערבי על 19.5% מכלל המורים בשנת 2004, ועל 27.4% בשנת 2014.

שיעור המורים הגברים במקצועות הליבה במדעי הרוח, השפה והאמנויות נמוך משיעור הגברים באוכלוסיית המורים בכלל (תרשים 20). לעומת זאת, במקצועות היהדות שיעור הגברים גבוה בהרבה משיעורם באוכלוסיית המורים הכללית.

כיום, כמחצית מהמורים המלמדים את מקצועות הליבה במדעי הרוח הם בעלי תואר שני ומעלה (תרשים 23). אמנם הגידול במספרם של בעלי תואר שני ומעלה עולה בקנה אחד עם המגמה הנצפית בקרב כלל המורים, אך במקצועות הליבה במדעי הרוח הוא מובהק יותר.

אם כן, בתחומי הליבה במדעי הרוח לומדים כיום פחות שעות מבעבר; את השיעורים מלמדות בעיקר מורות, מורות בעלות השכלה גבוהה יותר מעמיתותיהן ועמיתיהן להוראה.

בחינות הבגרות במדעי הרוח

ב-18 השנים האחרונות חלה ירידה מתמדת במספר הניגשים לבחינת בגרות מורחבת במקצועות הליבה במדעי הרוח במגזר היהודי – היסטוריה וספרות: בהיסטוריה חלה ירידה של 31% ובספרות 45%. מנגד, בתנ"ך חלה עלייה של 23% (תרשים 24). התבוננות בשיעור הניגשים לבחינות בגרות מורחבות מבין כלל הניגשים לבחינות הבגרות במקצועות אלו מגלה שמקצוע התנ"ך שומר על יציבות בשיעור של 12%, אך גם כאן, במקצועות הליבה חלה ירידה: מ-11% ל-5% בספרות, ומ-7% ל-3% בהיסטוריה (תרשים 25).

בחינוך העברי הממלכתי, בעשור האחרון לא חל שינוי של ממש בשיעור הניגשים לשתי בחינות בגרות מורחבות במקצועות ההומניים. לעומת זאת, בחינוך העברי הממלכתי-דתי ירד שיעור הנבחנים בשתי בחינות בגרות מורחבות במקצועות ההומניים מ-67% מכלל התלמידים בשנת 1999 ל-61% בשנת 2013. הירידה בשיעורים אלו בחינוך הערבי גדולה במיוחד: מ-58% ב-1999 ל-42% ב-2013. ירידה זו ניכרת בכל שלושת המגזרים המרכיבים את החינוך הערבי (מוסלמי, נוצרי ודרוזי) (תרשים 26).

בכלל המקצועות ההומניים, שיעורי הבנות הניגשות לבחינות בגרות מורחבות גבוהים משיעורי הבנים הנבחנים (תרשימים 27, 28). מגמה זו קבועה לאורך השנים ובסוגי הפיקוח השונים. גם שיעורי הבנות המצטיינות (תרשים 30) במקצועות ההומניים גבוהים יותר משיעורי הבנים המצטיינים.

יש לציין שבקרב הניגשים לבחינות בגרות מורחבות באמנות, תנ"ך, היסטוריה וספרות (ילידי 1980), כ-25% מהתלמידים אינם זכאים לתעודת בגרות (תרשים 36). לשם השוואה, לדוגמה, בקרב הניגשים לבחינת בגרות מורחבת בפיזיקה בקוהורט זה, רק כ-4% מהתלמידים אינם זכאים לתעודת בגרות. עם זאת, בשנים האחרונות, לצד עלייה כללית בשיעור הזכאים לתעודת בגרות במערכת החינוך חל שינוי ניכר במגמה זו: בשנת 2014, רק כ-8% מהניגשים לבחינות בגרות מורחבות בהיסטוריה, ספרות או אמנות בחינוך העברי לא היו זכאים לתעודת בגרות (תרשים 37).

המשך לימודיהם האקדמיים של המרחיבים בבחינות הבגרות בהיסטוריה, תנ"ך ספרות ואמנות:

לצורך המחקר על המשך לימודיהם האקדמיים של הנבחנים בבחינות הבגרות המורחבות במדעי הרוח נבחנה מקרוב קבוצת הגיל של ילידי 1980. הנתונים על המשך לימודיהם מראים כי רובם הגדול של הנבחנים בבחינות הבגרות המורחבות בהיסטוריה, תנ"ך, ספרות ואמנות המשיכו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה והשלימו לפחות תואר ראשון (תרשים 39). שיעור משלימי התואר הראשון גדול במיוחד בקרב הנבחנים בספרות מורחבת בתיכון (72%).

מבין אותה קבוצת נבחנים בבחינות הבגרות המורחבות במדעי הרוח, המשיכו ללימודי תואר שני 16% מבין המרחיבים בהיסטוריה, כ-22% מבין המרחיבים בספרות וכתנ"ך ו-19% מבין המרחיבים באמנות. לשם השוואה, מבין הנבחנים בבחינת הבגרות המורחבת בפיזיקה המשיכו ללימודי תואר שני 32% (תרשים 40). במגזר הערבי ישנם נתונים על המקצועות היסטוריה ופיזיקה, ומהם עולה כי שיעור הערבים הממשיכים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה נמוך משיעור היהודים, בעיקר בלימודי התואר השני.

בין הנבחנים בבחינות בגרות מורחבות במדעי הרוח בתיכון שסיימו לימודי תואר ראשון, שיעור הנשים גבוה משיעור הגברים, בעיקר בקרב המרחיבים בספרות, אמנות וכתנ"ך. בקרב המרחיבים בהיסטוריה שסיימו לימודי תואר ראשון ניכר שוויון בין נשים לגברים (תרשים 42).

רוב הנבחנים בבחינות הבגרות המורחבות במדעי הרוח המשיכו ללימודי תואר ראשון ושני בתחומי מדעי החברה, הן באוניברסיטאות הן במכללות, ומספר מועט יותר, אך שני בהיקפו, המשיכו ללימודים בכל תחומי מדעי הרוח. בקרב אותם התלמידים נמצא שיעור דומה בין הפונים למדעי הרוח הכלליים, ללימודי משפטים לתואר ראשון ושני וללימודי מנהל עסקים לתואר ראשון ושני. בהקשר זה ניכרת מגמה זהה בחינוך היהודי ובחינוך הערבי (תרשימים 43-46).

השכלה גבוהה: סטודנטים

פרק זה הוא המפורט ביותר בדו"ח, והוא עוסק בסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח במוסדות ההשכלה הגבוהה בכל שלושת התארים. הפרק עומד על מגוון נושאים כמו שינויים במספר הסטודנטים בתחום מדעי הרוח, מוסדות הלימוד, נתוני קבלה, שינויים בתחומי הלימוד ובדגשים, קורסים פופולריים ומשך זמן הלימודים. הנושאים השונים מוצגים הן בהשתנותם לאורך 25 השנים האחרונות הן במבט השוואתי בין הפקולטות למדעי הרוח לפקולטות אחרות ובין המוסדות השונים להשכלה גבוהה.

סטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח: תואר ראשון

תקציר

ב-25 השנים האחרונות, מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון באוניברסיטאות ירד שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון במדעי הרוח ב-32%: מ-28% בתש"ן ל-19% בתשע"ד (תרשים 3). ואולם שיעורם מבין כלל הסטודנטים לתואר ראשון מצביע על ירידה תלולה עוד יותר: כיום, מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון בישראל שיעור הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח קטן מ-11%. בין השאר, ירידה זו משקפת את מיעוט הלומדים בתחום מדעי הרוח במכללות.

ואולם אף ששיעור הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח במכללות נותר נמוך ביחס לציבור הסטודנטים במכללות בכלל, ניכרת בו מגמת גידול מתמדת (תרשימים 3, 12). ממצאי הדו"ח מלמדים כי מבין כלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח כיום, שיעור הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח במכללות האקדמיות עומד על כ-25% (ספירה זו כוללת את כלל החוגים בפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות ואת החוגים בעלי הממד התאורטי במכללות האקדמיות, ראו להלן: הגדרות).

כאשר מתבוננים במגמות ב-25 השנים האחרונות באוניברסיטאות בלבד (תרשימים 5, 6), הירידה החדה ביותר בשיעור הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון היא באוניברסיטת בר-אילן (ירידה בשיעור 58%: מ-26% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון בתש"ן ל-11% בתשע"ד); לאחר מכן באוניברסיטה העברית (36%), באוניברסיטת חיפה (18%) ובאוניברסיטת תל אביב (18%). באוניברסיטת בן-גוריון דווקא חלה עלייה בשיעור 38%. יש לציין שבשנים תשע"ג-תשע"ד עלייה זו מתבטאת בעיקר במספר הסטודנטים הלומדים לימודים כלליים (ראו להלן: דיון בלימודים כלליים).

באוניברסיטה הפתוחה, בעשור האחרון ניכר גידול בשיעור הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח עד לשיעור של 12% מכלל הסטודנטים בשנת תשע"ד (תרשים 10). בשנת תשע"ה, באוניברסיטה הפתוחה, שיעור בוגרי התואר הראשון במדעי הרוח עומד על כ-8% מבוגרי התואר הראשון (תרשים 11). יש להביא בחשבון שמבין הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח באוניברסיטה הפתוחה, רבים עושים זאת בחוגים למדעי הרוח והחברה (25%) או החינוך (26%, תרשים 34).

בשנת תשע"ד, מבין כלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות, שיעור הסטודנטים הגדול ביותר היה באוניברסיטת תל אביב (28%), אחר כך באוניברסיטת חיפה (25%), באוניברסיטת בן-גוריון (19%), באוניברסיטה העברית (15%) ובאוניברסיטת בר-אילן (14%) (תרשים 7).

חלוקה מגדרית של הלומדים לתואר ראשון במדעי הרוח בכל האוניברסיטאות ובמכללות גם יחד מראה כי רוב הלומדות הן נשים, אך שיעורם של הגברים מכלל הסטודנטים נמצא בעלייה (תרשימים 13-17). מגמה דומה אך מתונה יותר ניכרת גם בארצות הברית (תרשים 14).

למעט האוניברסיטה הפתוחה, שיעור הסטודנטים הערבים הלומדים בתחום מדעי הרוח גדול אך במעט משיעורם בקרב הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון. לפי ספירת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת תשע"ד, מבין כלל הסטודנטים הלומדים באוניברסיטאות היה שיעור הסטודנטים הערבים 16%, ומבין הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון בתחום מדעי הרוח היה שיעור הסטודנטים הערבים 17%; במכללות, מבין כלל הסטודנטים היה שיעור הסטודנטים הערבים 8.4%, ומבין הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח היה

שיעור הסטודנטים הערבים 9.8%. באותה שנה, מבין כלל הסטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות היה שיעור הסטודנטים הערבים 11.5%, ומבין כלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח 13.9% (תרשים 18). באוניברסיטה הפתוחה, בשנת תשע"ה, מבין כלל הסטודנטים, שיעור הסטודנטים הערבים היה 13%, ומבין הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח 33% (תרשים 19).

בשנים האחרונות עלה ממוצע בחינות הבגרות והמבחן הפסיכומטרי של הסטודנטים לתואר הראשון בתחום מדעי הרוח (תרשים 20). עלייה זו נמצאת בהתאמה לעלייה הכללית, ואולם בהשוואה לתחומים אחרים, ממוצע הבגרות והפסיכומטרי של הסטודנטים למדעי הרוח עדיין נמוך (תרשימים 21–22). עם זאת, ניכרת שונות בין החוגים במדעי הרוח: ממוצע הפסיכומטרי והבגרות של המתקבלים ללימודי בלשנות, פילוסופיה וספרות כללית הוא גבוה יחסית. לעומת זאת, הממוצע של המתקבלים ללימודי לשון עברית, לימודים כלליים וספרות עברית הוא נמוך (תרשימים 23–24).

בעשור האחרון קל יותר להתקבל כמעט לכל לימודי התואר הראשון באוניברסיטאות; מגמה זו בולטת בייחוד במשפטים ומתונה יותר בשאר התחומים, כולל בתחום מדעי הרוח (תרשים 25).

חוגי הלימוד לתואר הראשון

בעשרים השנים האחרונות, החוג הגדול ביותר בפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות הוא החוג ללימודים כלליים (המכונה גם לימודים רב-תחומיים). מבנהו והרכבו של חוג זה שונים מאוד ממוסד אחד למשנהו, ובמקצת המוסדות השתנה החוג כשלעצמו לאורך השנים. עם זאת, ברוב החוגים ללימודים כלליים (ראו להלן: הגדרות) שיעור לימודי מדעי הרוח מבין כלל הלימודים לתואר עשוי להיות פחות ממצוי, כאשר שאר הקורסים הם בתחומי דעת אחרים (לרוב, מדעי החברה). בתשע"ד למדו בחוגים ללימודים כלליים מעל שליש מכלל הסטודנטים שלמדו בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות. במכללות המספרים אף גדולים יותר: מעל מחצית מהסטודנטים שנרשמו לתואר במדעי הרוח למדו בחוגים ללימודים כלליים (תרשים 59).

מכאן, שבשנת תשע"ד, כמעט מחצית מכלל הסטודנטים שלמדו בתחום מדעי הרוח בישראל (אוניברסיטאות ומכללות גם יחד) בחרו ללמוד בחוגים רב-תחומיים. ממצא זה, המצביע על כוחם המספרי הגדול והמתעצם של החוגים ללימודים כלליים, הוא ממצא מרכזי לצורך הבנת מאפייני הפקולטות והתכניות השונות בתחום מדעי הרוח.

בלא ספירת החוגים ללימודים כלליים, שלושת החוגים הגדולים ביותר בעשרים השנים האחרונות בשקלול של כלל האוניברסיטאות הם החוגים היסטוריה והיסטוריה כללית, שפה וספרות אנגלית ופילוסופיה (תרשימים 29, 31, 33). החוג לספרות עברית, שבשקלול כלל האוניברסיטאות לפני עשרים שנה היה מהגדולים ביותר, הלך וקטן בהתמדה בעשורים אלו. בעשר השנים האחרונות, מבין כלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח ירד שיעור הסטודנטים הלומדים ספרות עברית ב-51% (תרשים 49).

התבוננות בשיעור הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון בפילוסופיה ולתואר ראשון בהיסטוריה מבין כלל הסטודנטים בארץ (ולא רק מבין כלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח) מגלה ירידה לאורך השנים (תרשים 44). נתונים מקבילים מארצות הברית מצביעים על מגמה שונה, בעיקר בלימודי הפילוסופיה, שכוחם עולה בהדרגה מאז שנות התשעים של המאה העשרים (תרשים 45). ברמה הדיסציפלינרית, ישנן מגמות כלליות המשותפות לכלל המוסדות ולצדן גם מגמות המשתנות ממוסד למוסד: לדוגמה, ב-25 השנים האחרונות, בכלל האוניברסיטאות ירד שיעור הלומדים בחוג לפילוסופיה כללית ב-19%, אך באוניברסיטה העברית הוא עלה ב-21% ובאוניברסיטת תל אביב הוא עלה ב-12% (תרשים 53). כך גם בנוגע לחוג להיסטוריה כללית: אמנם בכלל האוניברסיטאות ירד שיעור הלומדים בחוג זה ב-32%, אך זאת בעיקר עקב מגמות של ירידה קיצונית באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בן-גוריון, כאשר באוניברסיטה העברית, באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטת בר-אילן נשמר השיעור היחסי של הלומדים בחוג זה (תרשים 43).

מנגד, בכמה חוגים במדעי הרוח חלה מגמת עלייה. הגדול והבולט שבהם הוא החוג ללימודי מזרח אסיה: ב-25 השנים האחרונות גדל שיעור הלומדים בו ב-174%. בתשע"ד, קרוב ל-7% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון במדעי הרוח למדו בחוג זה, רובם באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטה העברית, ומיעוטם באוניברסיטת חיפה (תרשים 47). חוג בולט נוסף הוא החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון: בכלל האוניברסיטאות חלה בו עלייה בשיעור 36%, ובתשע"ד למדו בו כ-10% מכלל הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח (תרשים 39).

מבין הקורסים הפופולריים ביותר בפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות, שיעור הלומדים הגבוה ביותר הוא בקורסים בנושאים היסטוריים (תרשים 64). שיעור זה דומה לפופולריות של קורסים בנושאים היסטוריים במכללות בארצות הברית (תרשים 65). התבוננות בשלושת הקורסים הפופולריים בכל אוניברסיטה מגלה שונות גדולה בין המוסדות. בהקשר זה, יש לציין שבכמה מהקורסים הנלמדים בפקולטות למדעי הרוח יש שיעור לא מבוטל של סטודנטים מפקולטות אחרות (תרשים 66).

ניתוח נתוני הסטודנטים הלומדים בתחומים דיסציפלינריים הנלמדים במכללות ובאוניברסיטאות גם יחד מעלה תמונה מורכבת בנוגע למספרים המדויקים של הסטודנטים ולחלוקה בין המכללות לאוניברסיטאות. לדוגמה, 13% מקרב הסטודנטים בתחום מדעי הרוח במכללות לומדים תולדות האמנות ותיאוריה של האמנות, ואילו באוניברסיטאות עומד שיעור הלומדים מקצועות אלו על 4.5%. שקלול הנתונים של האוניברסיטאות והמכללות גם יחד מעלה ש-6.5% מקרב הסטודנטים בתחום מדעי הרוח לומדים אמנות ותולדות האמנות (תרשים 60). תמונה דומה עולה בחוגים אחרים הכוללים מרכיב אמנותי בולט, לדוגמה, קולנוע. כיום, כ-12% מהסטודנטים במכללות הלומדים בתחום מדעי הרוח לומדים קולנוע, רובם במכללת ספיר, ואילו באוניברסיטאות רק 4.3% מהסטודנטים לומדים בחוג זה (תרשים 61).

ניתוח נתוני הזמן הממוצע לסיום לימודי תואר ראשון במדעי הרוח מצביע על כך שכ-70% מהסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח אינם מסיימים את לימודיהם בזמן תקני (כלומר, בפרק הזמן המוקצב לכך לפי המועצה להשכלה גבוהה, המשתנה בין תחום לתחום) ודרושות להם עוד כמה שנים לסיים את התואר. לשם השוואה, במדעי הטבע ובמדעי החברה, כמחצית מהסטודנטים מסיימים את לימודי התואר בזמן תקני, ובניהול או משפטים שיעורם אף גדול יותר (תרשים 27).

סקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בנוגע לשביעות רצון מההוראה וסביבת ההוראה מצא שכ-81% מבוגרי מדעי הרוח היו מרוצים – שיעור הגבוה יותר משיעור התלמידים המרוצים בקרב הלומדים מתמטיקה ומדעי הטבע, הנדסה, אדריכלות וחקלאות, ונמוך יותר משיעורם בקרב הלומדים בתחום מדעי החברה, רפואה ומשפטים (תרשים 26).

סטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח: תואר שני

תקציר

בשנת תשע"ד, כ-15% מכלל הסטודנטים שלמדו לתואר שני באוניברסיטאות למדו לתואר בתחום מדעי הרוח (תרשים 2). ככלל, ניתן לומר שמצב מדעי הרוח מבחינת מספר הסטודנטים הלומדים לתואר שני טוב יותר ממצב בלימודים לתואר ראשון: ב-25 השנים האחרונות ירד שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח ב-8% בלבד, לעומת ירידה של 32% בשיעור הלומדים לתואר ראשון.

נתונים כלליים אלו מסתירים הבדלים גדולים ומגמות סותרות בין האוניברסיטאות, אף יותר מבתואר הראשון: רוב הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות לומדים כיום באוניברסיטת תל אביב (1,765 סטודנטים) ובאוניברסיטת חיפה (1,546; תרשים 7). עם זאת, באוניברסיטת חיפה ירד שיעור הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח מביין כלל הלומדים לתואר שני ב-43% בעשורים האחרונים, וזאת לעומת עלייה של קרוב ל-30% באוניברסיטת תל אביב (תרשים 6) – כאשר בתשע"ד, בשתי האוניברסיטאות האלה היה שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח מביין כלל הסטודנטים הגבוה ביותר (תרשים 8).

בתשע"ד למדו לתואר שני בתחום מדעי הרוח בכל האוניברסיטאות (למעט האוניברסיטה הפתוחה) כששת אלפים סטודנטים. באותה שנה למדו לתואר שני בתחום מדעי הרוח במכללות קרוב לאלף סטודנטים (תרשים 1). שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון בתחום מדעי הרוח במכללות עומד על 5% מביין כלל הסטודנטים במכללות, וזאת לעומת 8% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר שני במכללות (תרשים 2).

מביין המכללות, מכון שכטר הוא המכון שבו מספר הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח הוא הגדול ביותר, ואחריו האקדמיה למוזיקה ומחול (בספירת חוגים תאורטיים בלבד ולא יישומיים כמו עיצוב תעשייתי) (תרשים 9).

לעומת האוניברסיטאות האחרות, באוניברסיטה הפתוחה חלה בשנים האחרונות דווקא עלייה בשיעור הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח מביין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר שני, ושיעורם בתשע"ד עמד על 21% (תרשים 5).

שיעור הנשים בקרב הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות יורד בהדרגה, בדומה למגמה בקרב הלומדים לתואר ראשון. בעשור האחרון לבדו ירד שיעור הנשים ב-7%, ירידה קטנה אך במעט מהירידה בשיעור הנשים הלומדות לתואר ראשון, שעומדת על 10%. בתשע"ד, החלוקה המגדרית בקרב הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות הייתה 40% גברים ו-60% נשים. לעומת זאת, במכללות, שיעור הגברים הלומדים לתואר שני במדעי הרוח קטן יותר ועומד על 30% (תרשים 8). התבוננות כוללת במגמות החלוקה המגדרית במדעי הרוח באוניברסיטאות ובמכללות האקדמיות לאורך העשור האחרון, בקרב הלומדים לתואר ראשון ושני גם יחד, מגלה כי הנשים עדיין מהוות רוב, אך מספר הגברים עולה בהתמדה. מגמה זו דומה למגמה בארצות הברית, שם היא מתונה קצת יותר (תרשים 11). כאשר מתבוננים באוניברסיטה הפתוחה בלבד, שיעור הנשים בה גבוה בהרבה, ובתשע"ד עמד על 80%.

התבוננות בשלושת החוגים הגדולים בלימודים לתואר שני בתחום מדעי הרוח בכל האוניברסיטאות גם יחד בעשורים האחרונים,

מגלה שלימודי שפה וספרות ואנגלית ולימודי היסטוריה ישראלית הם עדיין החוגים הגדולים ביותר. לצד, ב-25 השנים האחרונות חלה עלייה של כ-50% בשיעור הלומדים לתואר שני בלימודי אסלאם והמזרח התיכון מבין כלל הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח (תרשים 18).

עם זאת, גם בהקשר של התואר השני ניכרת שונות בין האוניברסיטאות מבחינה דיסציפלינרית. לדוגמה, לצד הירידה הכללית במספר הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח, באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב המשיכו החוגים הגדולים – היסטוריה כללית ופילוסופיה כללית – לשמור על מעמדם בתחום מדעי הרוח ואף התחזקו עם השנים לעומת חוגים אחרים בתחום זה. באוניברסיטת תל אביב חלה עלייה של 70% בשיעור הלומדים לתואר שני בהיסטוריה בעשרים השנים האחרונות, ובחוג לפילוסופיה כללית חלה עלייה של 30% באותה התקופה. בתשע"ד, שיעור הלומדים לתואר שני בפילוסופיה כללית היה קרוב ל-9% מבין כלל הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח. באוניברסיטה העברית שיעור הסטודנטים הלומדים פילוסופיה קרוב ל-6% מבין הסטודנטים הלומדים לתואר שני במדעי הרוח, וגם כאן חלה עלייה של 22% בתקופה האמורה. באוניברסיטת בר-אילן, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בן-גוריון הייתה המגמה הפוכה (תרשימים 15–16).

התבוננות בשיעור הסטודנטים להיסטוריה ופילוסופיה מבין כלל הסטודנטים באוניברסיטאות (ולא רק מבין כלל הסטודנטים בתחום מדעי הרוח) אכן מראה ששני חוגים אלו שומרים על מעמדם היחסי ב-25 השנים האחרונות: כאחוז אחד מכלל הסטודנטים לתואר שני (תרשים 24). גם בארצות הברית חוגים אלו שומרים על יציבות, אך שם לימודי פילוסופיה לתואר שני נפוצים יותר מלימודי היסטוריה (תרשים 25).

לעומת זאת, בשני העשורים האחרונים עלה שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שני בלימודי היסטוריה ישראלית באוניברסיטת חיפה בשיעור של 80%, ובתשע"ד עמד על כ-22% מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר שני בתחום מדעי הרוח במוסד (תרשים 26). כמו כן, בתקופה זו ירד שיעור הלומדים לתואר שני בספרות עברית בכלל האוניברסיטאות ב-45%, אבל באוניברסיטת בן-גוריון דווקא נשמרת יציבות בתחום זה מאז שנת תשנ"ג, ובתשע"ד עמד שיעור הלומדים לתואר שני בספרות עברית על כ-23% מכלל הסטודנטים לתואר שני במדעי הרוח במוסד זה (תרשים 31).

סטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח: תואר שלישי

תקציר

בעשורים האחרונים עלה שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי (דוקטורנטים) בתחום מדעי הרוח בכ-150%: מכ-800 דוקטורנטים ב-1990 לקרוב לאלפיים ב-2014 (תרשים 1).

עם זאת, בעשורים האחרונים ירד ב-13% שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח מבין כלל הסטודנטים לתואר שלישי בכל האוניברסיטאות (תרשים 2). בהקשר של נתונים אלו, ניכרת שונות גדולה בין האוניברסיטאות. הירידה בשיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח תלולה בייחוד באוניברסיטה העברית (40%) ובאוניברסיטת חיפה (44%). באוניברסיטת תל אביב חלה ירידה קלה בלבד (3%) ואילו באוניברסיטת בר-אילן, ששיעור הסטודנטים הלומדים בה לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח הוא עדיין הגבוה ביותר מבין האוניברסיטאות, חלה בעשורים האחרונים ירידה בשיעור של 14%.

ברוב האוניברסיטאות, כמחצית מהסטודנטים הלומדים כיום לתואר שלישי הם גברים ומחציתם נשים (תרשים 4), כלומר חלה עלייה של 11% בשיעור הנשים מקרב הסטודנטים. בהנחה שהרשומים לתואר כיום אכן יסיימו את התואר, הרי שהיחס בין גברים לנשים בתחום מדעי הרוח יישאר כפי שהוא כיום: רוב לנשים על פני הגברים (תרשים 6).

לפי סקר שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-2009, בעלי תואר שלישי בתחום מדעי הרוח הם מבוגרים יותר מבעלי תואר שלישי בתחומים אחרים, כאשר למעלה ממחציתם בני חמישים וחמש ומעלה, ורק 20% גילם מתחת לגיל 44 (תרשים 7). נתון זה עולה בקנה אחד עם הזמן הארוך יחסית עד להשלמת התואר במדעי הרוח (תרשים 11). ממוצע השנים הכולל להשלמת התואר השלישי במדעי הרוח הוא 5.6, פרק הזמן הארוך ביותר להשלמת תואר שלישי מבין כלל תחומי הלימוד. נתון זה דומה למצב בארצות הברית, שגם בה פרק הזמן הארוך ביותר להשלמת הדוקטורט הוא במדעי הרוח (תרשים 12). ממוצע הגיל הכולל לסיום התואר השלישי בישראל הוא 36 שנים, ואילו במדעי הרוח הממוצע הוא 41 שנים – הגיל הגבוה ביותר מכל תחומי הלימוד שנבדקו.

לדברי בוגרי תואר שלישי בתחום מדעי הרוח, מבחינה כספית, במהלך לימודיהם הם הסתמכו בעיקר על הלוואות, חסכונות אישיים ותמיכת המשפחה (תרשים 8). רק 15% מהם עבדו בהוראה או במחקר במקום שבו היו רשומים לתואר שלישי, לעומת 31% במתמטיקה, לדוגמה. כ-12% מהם קיבלו מלגה ממוסד בישראל ו-17% קיבלו מלגה ממוסד בחו"ל. מספר השעות שתלמידי תואר שלישי בתחום מדעי הרוח משקיעים בעבודה מחוץ למוסד שהם לומדים בו הוא הגבוה ביותר לעומת עמיתיהם בתחומים מקבילים. השוואה לארצות הברית מגלה ששם רובם המכריע של תלמידי התואר השלישי (Graduate students) במדעי הרוח מקבלים מלגות (35%) או עובדים כעוזרי הוראה (40%) (תרשים 9) (יש לזכור שמבנה לימודי התואר השלישי בארצות הברית שונה ממבנה הלימודים בישראל).

מטבע הדברים, חלוקת הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בין האוניברסיטאות מצביעה על תהליך התמקצעות של מוסדות שונים בתחומים שונים. לדוגמה, כחמישית מכלל תלמידי התואר השלישי בתחום מדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב רשומים בחוג להיסטוריה כללית – כלומר, בחוג זה חלה עלייה במספר הסטודנטים בשיעור של 130% מאז 1990; באוניברסיטה העברית חלה עלייה מתונה יותר, בשיעור של כ-60%, ובתשע"ד היה שיעור הדוקטורנטים להיסטוריה כללית כ-8% מסך כל הרשומים לתואר

שלישי בתחום מדעי הרוח במוסד זה. לעומת זאת, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בן-גוריון חלה ירידה חדה מאוד בדיסציפלינה זו (תרשים 18).

מנגד, בתחום ההיסטוריה הישראלית, שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי באוניברסיטת בן-גוריון בתשע"ד עמד על 23% מכלל התלמידים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח (תרשים 19). באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בר-אילן שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום לימודי ארץ ישראל גדול יחסית מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח במוסדות אלו (תרשים 22).

דוגמה נוספת לתהליכי ההתמקצעות היא החוג לפילוסופיה כללית: שיעור הסטודנטים הלומדים בחוג זה לתואר שלישי מבין כלל הסטודנטים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח ירד ברוב האוניברסיטאות בעשורים האחרונים, אך באוניברסיטת תל אביב עלה שיעורם ב-140%. בשנת תשע"ד היה שיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בפילוסופיה כ-18% מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח במוסד זה (תרשים 33). החוג לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון מעיד אף הוא על מגמת ההתמקצעות: בתשע"ד היו רשומים בחוג 46 סטודנטים ללימודי תואר שלישי, שהיוו 24% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח במוסד זה (תרשים 30). באופן דומה, באוניברסיטת חיפה עלה מאוד מספר הסטודנטים לתואר שלישי בשפה וספרות ערבית, ובתשע"ד עמד על 7.5% מכלל הסטודנטים לתואר שלישי במדעי הרוח במוסד זה (תרשים 34).

החוג הגדול ביותר ללימודי תואר שלישי בכל האוניברסיטאות בשנת תשע"ד היה החוג ללימודי פרשנות ותרבות באוניברסיטת בר-אילן, עם 133 סטודנטים רשומים, ששיעורם כ-21% מבין כלל הסטודנטים הלומדים לתואר שלישי בתחום מדעי הרוח במוסד זה (תרשים 24).

יש להביא בחשבון את העובדה שלעתים שינויים בשמות החוגים ובמקבצי חוגים משפיעים על תמונת הידע הסטטיסטי. עובדה זו בעלת משמעות בייחוד באוניברסיטת תל אביב, שכן 41% מכלל הסטודנטים לתואר שלישי במוסד זה מרוכזים בשני בתי ספר: בית הספר למדעי התרבות (תרשים 27) משמש מסגרת ללימודי התואר השלישי באנגלית ולימודים אמריקניים, בלשנות, ערבית, צרפתית, לימודים קלאסיים, ספרות ופילוסופיה של המדע; ובית הספר למדעי היהדות (תרשים 20) משמש מסגרת ללימודי התואר השלישי בארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום, היסטוריה של עם ישראל, ספרות עברית, לשון עברית, בלשנות שמית, מקרא, פילוסופיה יהודית, קבלה וחסידות, תלמוד וספרות העת העתיקה.

השכלה גבוהה: סגל ומחקר

פרק זה עוסק בסגל האקדמי, מאפייניו והיחס המספרי בינו לבין הסטודנטים בתחום מדעי הרוח לאורך השנים. בתחום המחקר מתמקד הפרק בשאלות של מימון המחקר על ידי קרנות שונות ומימון תלמידי המחקר.

שיעור חברי הסגל האקדמי הבכיר בתחום מדעי הרוח הוא הגבוה ביותר בקרב חברי הסגל הבכיר באוניברסיטאות בכלל. עם זאת, בשני העשורים האחרונים ירד שיעור זה ב-16% (מ-1,004 ל-924 משרות סגל; תרשימים 1-2). באותן שנים חלה ירידה של 32% בשיעור הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון ושל 8% בשיעור הסטודנטים הלומדים לתואר שני.

הירידה בשיעור חברי הסגל הבכיר בתחום מדעי הרוח מבין כלל חברי הסגל הבכיר חלה בכל האוניברסיטאות, ואולם היא בולטת בייחוד באוניברסיטת תל אביב (ירידה של 27% בעשרים השנים אחרונות), באוניברסיטת חיפה (ירידה של 8%) ובאוניברסיטת בן-גוריון (ירידה של 12%; תרשים 4).

בראייה כלל אוניברסיטאית, מאז 1995 הירידה בשיעור התקנים של הסגל הבכיר במדעי הרוח היא הגדולה ביותר לעומת תחומים אחרים (למעט חקלאות). לדוגמה, בתקופה זו עלה שיעור הסגל בתחום משפטים ב-25%, בתחום מדעי החברה ב-12% ובתחום מדעי הטבע הביולוגיים ב-10% (תרשים 5).

עם זאת, בחינת שיעור השינוי במספר חברי הסגל הבכיר בתחום מדעי הרוח לעומת כלל הסגל הבכיר בכל אוניברסיטה מגלה שהירידה הגדולה ביותר חלה באוניברסיטת תל אביב: מאז 1995 עמד שיעור הירידה בתקנים בכלל האוניברסיטה על 17%, לעומת ירידה של 31% בתקינה של חברי הסגל הבכיר בתחום מדעי הרוח. בטכניון סגל מדעי הרוח מצומצם מאוד, ובכל זאת חלה ירידה תלולה: מ-24 חברי סגל בכיר ב-1995 לשבעה חברי סגל בכיר ב-2013 (תרשים 6).

הירידה במספר הסטודנטים בתחום מדעי הרוח הייתה גדולה יותר מהירידה במספר חברי הסגל הבכיר בתחום זה; לכן, למרות הירידה בשיעור המרצים, לאורך השנים ירד גם מספר הסטודנטים ביחס לכל חבר סגל במדעי הרוח. בעשור האחרון ירד מספר הסטודנטים (תואר ראשון ושני גם יחד) לכל מרצה בכ-9% בממוצע, מ-22 סטודנטים למרצה ל-20 סטודנטים למרצה (תרשים 10). באוניברסיטת בר-אילן מספר הסטודנטים (לתואר ראשון ושני) ביחס לכל חבר סגל בכיר במדעי הרוח הוא הנמוך ביותר: כ-13 סטודנטים לכל חבר סגל בכיר. באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטת חיפה היחס הוא הגבוה ביותר: כ-25 סטודנטים לכל חבר סגל בתל אביב, וכ-29 בחיפה (תרשים 12).

כאמור, כאשר מתבוננים ביחס המספרי בין הסגל הבכיר לסטודנטים לאורך השנים יש להביא בחשבון שמקצת השינויים לטובה נובעים מירידה חדה במספר הסטודנטים לעומת ירידה מתונה יותר במספר חברי הסגל הבכיר (כמו במקרה של מדעי הרוח), ומקצתם נובעים מעלייה במספר הסטודנטים ועלייה גדולה אף יותר במספר המרצים (כמו במקרה של משפטים). שיעור השינוי הכלל אוניברסיטאי במספר הסטודנטים בתחום מדעי הרוח לעומת השינוי במספר חברי הסגל הבכיר בתחום זה בעשרים השנים האחרונות מצביע על כך שבמדעי הרוח חלה ירידה של 14% במספר הסטודנטים לתואר ראשון ושני גם יחד (תרשים 14), ירידה של 30% במספר הסטודנטים לתואר ראשון בלבד (תרשים 13), ולעומת זאת ירידה קטנה יותר של 11% במספר חברי הסגל הבכיר. לעומת זאת, במדעי החברה, לדוגמה, חלה עלייה של כ-30% במספר הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון ושני, לעומת עלייה של כ-12% במספר חברי הסגל הבכיר. אמנם במדעי הטבע והביולוגיה חלה עלייה גדולה מאוד במספר הסטודנטים, אך העלייה במספר חברי הסגל הבכיר קטנה הרבה יותר.

בכלל האוניברסיטאות הפער הנמוך בין הירידה במספר הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח לבין הירידה המקבילה במספר המרצים מתבטא בדרכים שונות מאוד זו מזו. באוניברסיטה העברית הירידה גדולה מהממוצע: ירידה של 40% במספר הסטודנטים הלומדים בתחום מדעי הרוח לעומת ירידה של 27% במספר חברי הסגל הבכיר באותה התקופה. לעומת זאת, בתל אביב חלה ירידה קטנה בהרבה במספר הסטודנטים – כ-7%, וירידה גדולה הרבה יותר במספר חברי הסגל הבכיר – כ-39%. באוניברסיטת בן-גוריון ניכרת מגמה הפוכה: עלייה של כ-70% במספר הסטודנטים לעומת עלייה קטנה יותר במספר חברי הסגל הבכיר – כ-50%.

באוניברסיטת בר-אילן היחס בין מספר הסטודנטים למספר חברי הסגל הבכיר שונה לחלוטין: ירידה של כ-39% במספר הסטודנטים ובזמן עלייה של 7% במספר חברי הסגל. גם בחיפה חלה עלייה במספר חברי הסגל וירידה קטנה מאוד במספר הסטודנטים (תרשים 15).

בכל האוניברסיטאות, לצורך הערכת השפעת שינוי היחס בין הסגל הבכיר לסטודנטים על מספר הסטודנטים בכל קורס, יש להביא בחשבון שבקורסים רבים בפקולטות השונות בתחום מדעי הרוח לומדים גם סטודנטים מפקולטות אחרות. הדוגמה הקיצונית לכך היא האוניברסיטה העברית: בשנת תש"ע, כ-38% מכלל הסטודנטים שלמדו בקורסים של הפקולטה למדעי הרוח במוסד זה היו מפקולטות אחרות (ראו: הפרק על סטודנטים הלומדים לתואר ראשון, תרשים 66).

מספר חברי הסגל הזוטר במדעי הרוח בכל האוניברסיטאות לאורך השנים היה נמוך יותר ממספרם ברוב תחומי הידע האחרים, למעט מדעי הטבע. יתר על כן, בתחומי הידע האחרים ניכרת מגמת עלייה במספר חברי הסגל הזוטר בעשור האחרון, ואילו בתחום מדעי הרוח חלה בעשור האחרון ירידה של כ-16% במספר תקני הסגל הזוטר, ושיעורם בתשע"ג הוא כ-32% מבין כלל חברי הסגל בתחום מדעי הרוח באוניברסיטאות (תרשים 16). באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת חיפה הירידה בשיעור חברי הסגל הזוטר מבין כלל חברי הסגל בתחום מדעי הרוח גדולה במיוחד בעשור האחרון, ולעומת זאת באוניברסיטת תל אביב (שבה שיעור חברי הסגל הזוטר הגבוה ביותר), באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת בן-גוריון שיעורו של הסגל הזוטר מבין כלל הסגל בתחום מדעי הרוח יציב יחסית (תרשים 17).

התבוננות בהיקף ההוראה הנעשית על ידי חברי הסגל הזוטר באוניברסיטאות השונות מגלה שהם מהווים שיעור ניכר מכוח ההוראה: בין שליש (באוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת בן-גוריון) למחצית (באוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה העברית) מהקורסים בתחום מדעי הרוח הם בהנחייתם של תלמידי מחקר ומורים מן החוץ, שגם מלמדים קורסים מרובי-תלמידים (תרשימים 18-19). באוניברסיטת בר-אילן (תרשים 20) ובאוניברסיטת בן-גוריון (תרשים 22) ניכרת ירידה כלשהי בשיעור הקורסים בתחום מדעי הרוח המונחים על ידי חברי סגל זוטר בשנים האחרונות, ואילו באוניברסיטת תל אביב חלה דווקא עלייה (תרשים 21). יש לציין שנתונים אלו משקללים את כלל חוגי הפקולטה, בלא חלוקה לחוגים.

באוניברסיטת בן-גוריון ניתן לראות ששיעור הקורסים בהנחיית חברי הסגל הזוטר גבוה במיוחד בלימודי המזרח התיכון, שם רוב הוראת השפות נעשית על ידי מורים מן החוץ. שיעור נמוך במיוחד של קורסים בהנחיית חברי סגל זוטר ישנו בחוגים להיסטוריה כללית, ספרויות זרות, בלשנות וארכאולוגיה (תרשים 22).

שיעור חברי הסגל שלמדו לתואר השלישי בישראל מבין חברי הסגל בתחום מדעי הרוח עומד על כ-58%, שיעור נמוך משיעור חברי הסגל שלמדו לתואר שלישי בישראל המלמדים בתחומי מתמטיקה ומדעי הטבע, הנדסה ואדריכלות, וגבוה יותר משיעורם בתחומי משפטים ומדעי החברה (תרשים 23).

מסקר שעשתה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בנוגע לממוצע שעות העבודה השבועיות המוקדשות לפעילויות שונות בקרב חברי הסגל הבכיר עולה כי חברי הסגל הבכיר בתחום מדעי הרוח מדווחים שהם מקדישים למחקר ופיתוח שעות רבות יותר מלתחומים אחרים – כ-27 שעות שבועיות (תרשים 24).

שיעור הנשים בין חברי הסגל הבכיר בתחום מדעי הרוח גבוה מהממוצע בתחומים אחרים: 38% בתחום מדעי הרוח לעומת ממוצע של 28% בכלל התחומים (תרשים 26).

ב-15 השנים האחרונות חלה עלייה בזכייה בקרנות מחקר תחרותיות בתחום מדעי הרוח בשיעור של 325%, שיעור גבוה משיעור הגידול בזכייה בתחומי חינוך, רפואה, מדעי הפיזיקה, הנדסה ואדריכלות, ונמוך משיעור הגידול בזכייה בתחומי מדעי החברה וניהול, מתמטיקה ומדעי המחשב ומשפטים (תרשים 28). עם זאת, בשנת תשע"ד זכה תחום מדעי הרוח רק ב-3.6% מכלל סכומי קרנות המחקר התחרותיות שהאוניברסיטאות בישראל זכו בהם, או במספרים: כ-10 מיליון ₪ מ-287 מיליון ₪ (באותה השנה זכה תחום מדעי הרוח ב-3% מכלל קרנות המחקר, תחרותיות ואחרות, שהאוניברסיטאות זכו בהן; תרשימים 29, 31).

בסכום הגבוה ביותר של קרנות מחקר תחרותיות בשנת תשע"ד זכתה האוניברסיטה העברית – כ-4.6 מיליון ₪, ולאחריה אוניברסיטת תל אביב – 2.5 מיליון ₪, אוניברסיטת בר-אילן – 1.5 מיליון ₪, האוניברסיטה הפתוחה – 0.96 מיליון ₪, אוניברסיטת חיפה – 0.89 מיליון ₪ ואוניברסיטת בן-גוריון – 0.79 מיליון ₪ (תרשים 32).

סכומי הזכיות בתקציבים של הקרן הלאומית למדע בתחום מדעי הרוח גדלו ב-80% בעשור האחרון – שיעור גבוה משיעור הגדילה בסכומי הזכייה בתחומי מדעי החיים והרפואה ומדעים מדויקים וטכנולוגיה, אך נמוך משיעורם במדעי החברה. גדילה זו אינה מתבטאת רק בסכומי הזכיות אלא גם במספר הבקשות שהוגשו וכן במספר הזכיות – אם כי היחס בין מספר ההגשות למספר הזכיות השתנה לרעה לאורך השנים (תרשים 35). עם זאת, שיעורם של סכומי הזכיות בתחום מדעי הרוח מסכום הזכיות הכולל של הקרן הלאומית למדעים נותר די יציב לאורך השנים: 7.6% בשנת 2002 ו-7.3% (שהם 8.5 מיליון ₪) בשנת 2015 (תרשים 34).

רוב הזכיות בתקציבי הקרן הלאומית למדע בתחומי מדעי הרוח בשנים האחרונות הן בתחומי היסטוריה (2.3 מיליון ₪ בשנת 2015) וארכאולוגיה (1.7 מיליון ₪), אחריהן פילוסופיה, ספרויות ומקרא ותלמוד (כמיליון ₪ לכל אחד) ולבסוף שפות ובלשנות (0.7 מיליון ₪) ואמנויות (0.5 מיליון ₪) (תרשים 36).

תכנית מיוחדת של הקרן הלאומית למדע לפרסום ספרים בתחום מדעי הרוח הכפילה את עצמה בין 2008–2015 (תרשים 38). תכנית ייעודית אחרת היא תכנית מוקדי מחקר, שבה זכו מוקד אחד בשנת 2003 ושני מוקדים בשנת 2009 (תרשים 39).

בתחום מימון תלמידי המחקר ניתן לראות שבאוניברסיטה העברית מספר משרות המחקר שהוקצו לסטודנטים הלומדים לתואר שני כמעט הוכפל בשלוש השנים האחרונות, ואילו בקרב סטודנטים הלומדים לתואר שלישי אין גידול במשרות המחקר (תרשים 40). גם במשרות הוראה באוניברסיטה העברית, מספר הסטודנטים המועסקים הלומדים לתואר שני גדול יותר ממספר הסטודנטים המועסקים הלומדים לתואר שלישי (תרשים 41). על פי נתוני אוניברסיטת חיפה לשנת 2014, מרבית תלמידי המחקר (תואר שני ושלישי) מועסקים במשרות חלקיות (תרשים 42).

הזירה הציבורית

דו"ח זה מתבסס על תפיסה שלפיה יש לבחון את מצבם של מדעי הרוח בחברה לא רק דרך בחינת לימודי הרוח במערכת החינוך או בהשכלה הגבוהה, אלא בראייה רחבה הכוללת גם את תחומי התעסוקה והתרבות.

הפרק מעלה ממצאים רבים בנוגע לנושא התעסוקה של בוגרי מדעי הרוח ונגישות לתרבות ורוח, אך הוא נסמך על ניתוח מספר מצומצם של מחקרים שנעשו בעבר. בעתיד יש צורך בהרחבתם ובאיסוף עוד מידע עדכני.

תעסוקה והכנסה

שיעור התעסוקה של בוגרי תואר ראשון במדעי הרוח

שיעור התעסוקה בשנים הראשונות שלאחר השלמת התואר בקרב בוגרי תואר ראשון במדעי הרוח אינו שונה במידה ניכרת משיעור התעסוקה בקרב בוגרי תואר ראשון בתחומים אחרים: 80%–90% מהם מועסקים בעבודה כלשהי (תרשימים 1–2). עם זאת, מעניינת ההבחנה כי ישנם הבדלים בין חוגים שונים של מדעי הרוח: שיעור התעסוקה הנמוך ביותר הוא בקרב בוגרי החוג לבלשנות (80%), והשיעור הגבוה ביותר הוא בקרב בוגרי החוג לתנ"ך (91%) (תרשים 3).

מבחינת שיעור התעסוקה בשנה הרביעית שלאחר קבלת התואר עולה כי בקרב בוגרי התואר הראשון במדעי הרוח רבים מהמועסקים עוסקים במקצועות המוגדרים אקדמיים, בעיקר עובדי הוראה ומרצים (תרשימים 4–6). ואולם בחלוף הזמן חלה ירידה בכמות המועסקים בתחום הקשור ללימודים בקרב בוגרי תואר ראשון במדעי הרוח. כעבור שנתיים, 55% מהבוגרים עובדים בתחום הקשור ללימודים, וכעבור ארבע שנים, רק 39% מהבוגרים עובדים בתחום הקשור ללימודים (תרשים 7).

הכנסה של בוגרי תואר ראשון במדעי הרוח

ההכנסה השנתית הממוצעת של בוגרי התואר הראשון במדעי הרוח בשנה הרביעית שלאחר קבלת התואר נמוכה לעומת הכנסתם השנתית של בוגרי רוב המקצועות האחרים (להוציא חינוך). ואינה גדלה בהתמדה בארבע השנים שלאחר השלמת התואר (תרשימים 9–10). יש לזכור כי נתון זה נבדק רק בטווח של ארבע שנים מסיום התואר הראשון, וייתכן שבבדיקת הנתונים לאורך זמן תתקבל תמונת מצב אחרת.

ההכנסה השנתית הממוצעת בקרב בוגרות התואר הראשון במדעי הרוח בשנה הרביעית שלאחר סיום התואר נמוכה בהפרש קיצוני מהכנסתם השנתית של הבוגרים כמתואר לעיל, כאשר הפער בהכנסות מתקרב ל-70% (תרשים 13). אמנם בכלל תחומי הלימוד נמצא פער בהכנסות בין גברים לנשים, ואולם במדעי הרוח הוא בין הגבוהים: בתחום החינוך הפער עומד על 62%, ובמדעי החברה על 30% (תרשים 15).

בין תחומי מדעי הרוח המגוונים ישנם פערים בהכנסה השנתית הממוצעת, כאשר תחומי ההיסטוריה הכללית ולימודי ארץ ישראל מובילים, ואחריהם תולדות האסלאם ותרבותו ופילוסופיה כללית. מעניין שדווקא היסטוריה ופילוסופיה, שניים מתחומי הליבה של מדעי הרוח אשר נלמדים פחות בתיכונים עם השנים, מציגים הכנסה שנתית ממוצעת גבוהה יחסית (תרשימים 11–12).

תעסוקה והכנסה של בעלי תואר שלישי במדעי הרוח

מרבית בעלי התואר השלישי בתחומי מדעי הרוח היו מועסקים בשנת 2009 (83%). מדובר בשיעור גבוה יחסית, הדומה לשיעור המועסקים בקרב בוגרי התואר השלישי בתחומים אחרים (תרשים 17). רוב בעלי התואר השלישי במדעי הרוח היו שכירים (תרשים 16). מהם 72% הועסקו בחוזים קבועים, והשאר (28%) הועסקו בחוזים זמניים. מדובר בשיעור הגבוה ביותר של מועסקים זמניים (שאינם קבועים) לעומת בעלי תואר שלישי בתחומים אחרים (תרשים 18).

עם זאת, תחומי מדעי הרוח מכילים את השיעור הגבוה ביותר של בעלי תואר שלישי המועסקים בתחום לימודיהם: 72% מדווחים שהם מועסקים בתחום הלימוד עצמו, ו-19% מועסקים בתחום הקשור לתחום הלימוד (תרשים 19). נשים מועסקות בתחום הלימוד או בתחום שקשור אליו אף יותר מגברים (תרשים 20).

שיעור בעלי תואר שלישי במדעי הרוח המשלבים מרכיב מחקרי בעבודתם הוא הנמוך ביותר בין כלל התחומים (תרשים 21). ייתכן ששיעור ניכר מבעלי התואר השלישי במדעי הרוח מועסקים במגוון תחומי הוראה אשר קשורים לתחומי הלימוד, אך נעדר מהם לתוכן העניינים

הוצאות על תחומי הרוח ונגישות לתרבות

בעשור האחרון חלה ירידה מתונה בהוצאה הלאומית (הכוללת את משקי הבית, המגזר העסקי והמגזר הציבורי) על תחומי מורשת ותרבות, ספרות ואמנות פלסטית. ירידה חדה יותר ניכרת בהוצאה על רדיו, טלוויזיה, קולנוע וצילום. לעומתם, חלה עלייה בהוצאה על ספורט, משחקים, מחשבים ואינטרנט. יש לציין שההוצאה הלאומית על תחומי המוזיקה ואמנויות הבמה נשארת יציבה לאורך זמן, ועומדת על כ-20% מכלל ההוצאה הלאומית לתרבות, בידור וספורט (תרשים 23).

בתחום הצריכה הפרטית (רק של משקי הבית), בין 2006–2012 חלה עלייה חדה בהוצאות על יצירה, אמנות ובידור, מוזאונים, ספריות, שמורות טבע וגני חיות (תרשים 24). לעומתם, חלה ירידה מתונה בהוצאות על בילוי בקולנוע, קניית עיתונים ומגזינים וקניית ספרים.

עם זאת, ניתוח הממצאים על פי מעמד כלכלי והשכלה מעיד שבעשירונים הנמוכים הנגישות לתחומי הרוח והתרבות נמוכה מאוד. רכישת מינויים למופעי תרבות, לקולנוע או למוזאונים וגם קניית ספרים וספרי לימוד אינה נפוצה, אפילו לא בקרב העשירונים העליונים, והיא עומדת על 13% ו-17% בהתאמה. בקרב העשירונים הנמוכים ביותר רכישת המינויים נדירה ממש, ואילו קניית הספרים עומדת על כ-10% (תרשימים 26, 28).

בתחום קניית הספרים, ניכר שהשפעת ההשכלה של ראש משק הבית יציבה יותר מהשפעת המצב הכלכלי (תרשימים 27, 30) – אך בכל המקרים חלה ירידה בקניות אלו לאורך השנים (תרשימים 29, 31). כמו כן, בין 2005–2013 חלה ירידה בהוצאה לאור של ספרים בכל תחומי מדעי הרוח (תרשים 32).